

نخستین مقتل نویس به زبان ترکی

نگاهی به زندگی و آثار عاشورایی حکیم ملامحمد فضولی

بغدادی

مصطفی قلیزاده علیار

چکیده

حکیم ملامحمد فضولی بغدادی یکی از شاعران اندیشمند و عارفان برجسته قرن دهم هجری است که بزرگ‌ترین سخنور سراسر تاریخ ادبیات آذربایجان به شمار می‌رود. وی شخصیتی عالم، شاعر و نویسنده‌ای بود که آثاری را به سه زبان عمده مسلمین یعنی ترکی، فارسی و عربی تصنیف کرده است.

فضولی، معاصر شاه اسماعیل صفوی، مجاور و خادم حرم حسینی در کربلای معلای بود و نخستین مقتل نویس به زبان ترکی در تاریخ ادبیات عاشورایی است. او از اندیشمندان شیعی روزگار خود به شمار می‌آمد و در علوم و معارف عرفانی، قرآنی، فلسفی و کلامی صاحب نظر بود. فضولی ستایشگر فرزانه اهل بیت علیهم‌السلام بود و آثار ماندگارش در زمینه‌های مزبور، دلیل این مدعاست. در این نوشتار مختصر ابتدا نگاهی به زندگی و آثار این شاعر بزرگ می‌اندازیم و سپس آثار عاشورایی او را مرور می‌کنیم.

کلیدواژه‌ها: فضولی بغدادی، شاعر، مقتل نویس، حدیقة السعداء

نگاهی به زندگی شاعر

محمد بن سلیمان بغدادی متخلص به «فضولی»^۱ از قبیله ایرانی تبار «بیات» بود. این قبیله از آذربایجان به عراق عرب مهاجرت کرده و در شهر حله سکنا گزیده بود. به احتمال قوی در سال ۸۹۰ قمری در بغداد به دنیا آمد (مشرف، ۱۳۸۰، ص ۳۱).

گفته شده پدرش، ملاسلیمان حلی، از علمای بزرگ و مفتی شهر حله بود (هیئت، ۱۳۵۸، ص ۳۶). بنابراین محمد فضولی در خانواده‌ای دانش‌پرور و متدین و روحانی پرورش یافت. او دروس ابتدایی را پیش پدرش آموخت و از دیگر اساتید وی، ملارحمت‌الله را نام برده‌اند.

از تفصیل دوران تحصیلات وی بیش از این اطلاعی در دست نیست. ولی از آثار خود فضولی بر می‌آید که به رسم دانشمندان گذشته با کلیات علوم مرسوم زمانش - مثل فقه، منطق،

۱. واژه «فضولی» به عنوان تخلص این شاعر بزرگ و حکیم و دانشمند، یعنی شخص فرزانه و رعایت‌کننده آداب معاشرت که در کار دیگران مداخله نمی‌کند؛ با این توضیح که در لغت عرب کلمه «فضولی» از مصدر «فُضول» (بر وزن فُعلول، مانند «خروج») به معنای آراسته شدن به فضیلت و فرزانیگی آمده و در کاربرد دیگری، جمع «فُضُل» است، به معنای زیاد و بیشتر؛ مثل حق و حقوق، علم و علوم، و فن و فنون. درست به عکس معنای عامیانه و طنزآمیز متداول در زبان فارسی که به شخص مفتش و بی‌ادب و دخالت‌کننده در کار دیگران «فضول» می‌گویند. بنابراین واژه «فُضولی» یعنی منسوب به فضل و علم و اندیشه و کرامت. با عنایت به کاربرد و ریشه کلمه، واژه «فضولی» که تخلص این شاعر اهل بیت علیهم‌السلام است، به معنای شخص فرزانه و رعایت‌کننده آداب معاشرت است که در کار دیگران مداخله نمی‌کند. خود حکیم فضولی در مقدمه دیوان اشعار فارسی‌اش به این موضوع پرداخته است: «من به توفیق همت، استدعای جامعیت جمع علوم و فنون داشتم [و] تخلصی یافتم متضمن این مضمون؛ چراکه در لغت، جمع فضل است بر وزن علوم و فنون...» (فضولی، دیوان فارسی، چاپ مازی اوغلو، آنکارا، ۱۹۶۲، ص ۱۱).

همچنین شعر ترکی استاد شهریار درباره اهمیت سه‌زبان بودن شعر فضولی که در متن مقاله آورده‌ایم، بر فاضل بودن و داشتن فضایل شاعر سه‌زبان اشاره، بلکه تصریح دارد.

فلسفه، حدیث، تفسیر، کلام، تاریخ، ریاضی، طب و طبیعیات - به خوبی آشنا بوده و برخی از آنها را در حد تخصص می‌دانسته است؛ مثل علم کلام که حتی کتابی هم در آن موضوع نوشته است (مطلع الاعتقاد فی معرفة المبدأ والمعاد).

عهدی بغدادی، معاصر و همشهری فضولی و از تذکره‌نویسان معروف عهد صفوی، سال ۹۶۳ قمری را سال وفات شاعر و علت مرگش را بیماری طاعون نوشته است. برخی هم سال ۹۷۰ را تاریخ درگذشت او دانسته‌اند. پیکر فضولی بنا به وصیت خودش در جوار بارگاه مولایش امام حسین علیه السلام در کربلا به خاک سپرده شد. (همان، ۱۳۵۸، ص ۳۷).

طی چهار قرن قبر او مورد زیارت زائران حسینی بوده است. اما در سال ۱۹۷۵ میلادی به دلیل تعریض خیابان‌های اطراف حرم امام حسین علیه السلام، قبر شاعر را به محوطه کتابخانه نسخ خطی آستان قدس حسینی انتقال دادند (شعر دوست، ۱۳۷۴، ص ۲۱) و سنگ قبری بزرگ بر آن نهادند و به زبان عربی نام و مشخصات تاریخی فضولی را روی آن حک کردند. هنوز هم زائران مرقد حسینی قبر او را زیارت می‌کنند و اهل ادب بعد از زیارت حرم سیدالشهدا علیه السلام، با پرس و جو مرقد شاعرالحسین فضولی را می‌یابند و مزارش را زیارت می‌کنند.

جایگاه والای فضولی در ادبیات فارسی، ترکی و عربی

چنان‌که گفتیم، حکیم ملامحمد فضولی بغدادی، عالم، نویسنده و شاعری است که در سه زبان ترکی، فارسی و عربی آثاری ماندگار آفریده است. البته هنر والا و اندیشه‌های ارجمند این شاعر متفکر شیعی بیشتر در زبان مادری‌اش نمود و ظهور دارد. او در سراسر تاریخ ادبیات آذربایجان شاعری بی‌رقیب و بزرگ‌ترین شاعر ترک‌زبان تاریخ است.

با این حال در هر سه زبان، جایگاه شاعری و دانشوری‌اش مورد توجه اهل نظر است. استاد شهریار به عنوان یکی از قله‌های بلند شعر فارسی و ترکی معاصر، در بیان مقام فضل و هنر فضولی می‌گوید:

فارسی، ترکی، عربی ده نه فضایل وار ایمیش کی فضولی کیمی بیر شاعر فاضل دوغولور

(فردی، ۱۳۷۱، ص ۱۲۵)

چه فضایل والایی در زبان فارسی و ترکی و عربی هست / که شاعر فاضلی

همچون فضولی در دامان آن سه زبان متولد و پرورده می شود.

سه زبانه بودن اشعار و آثار منظوم و منثور حکیم ملامحمد فضولی از او شاعری مؤثر در اتحاد اقوام مسلمان و امت اسلامی ساخته و استعداد کم نظیر و نبوغ سرشارش همراه با توفیقات الهی در خلق آثار پرمایه ادبی، فکری، دینی و عرفانی، او را به شاعری اندیشمند و صاحب مکتب ادبی و فکری تأثیرگذار در تاریخ ادبیات مسلمانان تبدیل کرده و برخی از آثارش حقیقتاً حیرت آور و شورانگیز است.

اکثر آثار نظم و نثر ترکی حکیم فضولی بغدادی در موضوعات متنوع اجتماعی، عرفانی، اخلاقی، عاطفی، فلسفی و دینی گنجینه گران ارج است و در صدر ادبیات آذربایجان قرار دارد. شعر او از دیدگاه فنی و هنری، محکم و پرصلابت، مشحون از آرایه های بدیعی و ظرایف شعری است و در موارد بسیاری از نوآوری های دل انگیز برخوردار است که در مقام بزرگ ترین استاد، همواره مورد استشهاد و رجوع و استفاده شاعران بزرگ بعد از خود بوده است. بی هیچ اغراقی، فضولی در ادبیات ترکی همان جایگاه والایی را دارد که چهار شاعر بزرگ زبان فارسی یعنی نظامی، مولانا، سعدی و حافظ در ادبیات فارسی دارند.

نوشته ها و آثار منثور ترکی این متفکر اغلب از شاهکارهای ادب و اندیشه محسوب می شود؛ مثل کتاب حدیقة السعداء (نخستین مقتل عاشورایی به زبان ترکی) و مقدمه هایی که بر دیوان اشعار ترکی و فارسی اش نوشته است.

اشعار فارسی فضولی هم درخور توجه است. او را از بانیان سبک هندی و از اساتید نازک خیالی و خلق معنای بیگانه دانسته اند. اما این مورد مهم در معرفی این شاعر از سوی اغلب مورخان ادبیات فارسی و ادب شناسان عمداً یا سهواً مغفول مانده است. گاه حتی برخی نویسندگان ادبیات فارسی بدون تأمل یا از روی بی ذوقی، او را مقلد قلمداد کرده اند که ظلمی

عظیم در حق اوست.

نکته بسیار حائز اهمیت در علاقه فضولی به ایران و زبان فارسی این است که او ضمن سرودن قصیده‌ای غرّاً به نام «انیس القلب» در مدح سلطان سلیمان عثمانی، هم به استقبال قصیده شینیه معروف خاقانی رفته و هم خود را ایرانی معرفی کرده است؛ یعنی ایرانی دوره صفویه که مذهب رسمی آن، تشیع بود. او در اواخر این قصیده می‌گوید:

«انیس القلب» کردم نام این محبوب و می‌خواهم   که هر ساعت دهم در بزم اهل فهم جولانش
به دست پاکبازان امانت پیشه بسپارم   فرستم سوی دارالعدل روم از مُلک ایرانش

(فضولی، ۱۹۶۲، قصیده شماره اول، ص ۳۱)

ناگفته نماند که گرایش به مطالعه آثار فارسی و ترکی فضولی در ایران در میان اهل ادب در سال‌های اخیر بیشتر شده و محافل «فضولی‌خوانی» (خوانش درست و شرح اشعار و آثار این شاعر عارف) برپا می‌گردد؛ مخصوصاً در ارومیه و نیز در تبریز و تهران.

نگاهی به آثار فضولی

۱. اشعار ترکی

کلیات اشعار ترکی فضولی در بحور عروضی و قالب‌های کلاسیک مثنوی، غزل، قصیده، مسمط، مستزاد، مخمس، رباعی، دوبیتی و... سروده شده است. اما آنچه از این هنرنمایی‌های ظاهری مهم‌تر می‌نماید، درون‌مایه و اندیشه‌هایی است که وی در اشعارش عرضه کرده و چنین شاهکارهای ماندگار و گاه بی‌نظیری آفریده است؛ آثاری مانند منظومه پرآوازه لیلی و مجنون و اغلب غزلیات، قصاید و... .

غزلیات: دیوان غزل‌های ترکی فضولی که اغلب ترنم‌کننده مفاهیم عرفانی و آینه جهان‌بینی ربانی شاعر است، با این غزل ملمع و شورانگیز عرفانی آغاز می‌شود:

قد انارَ العشقُ للعشاقِ منهاجُ الهدی   سالک راه حقیقت عشقه ائیلر اقتدا

(فضولی، ۱۳۹۰، ص ۴۰-۴۲)

عشق، راه هدایت را برای عاشقان روشن کرد/ سالک راه حقیقت البته که به
عشق اقتدا می کند؛

همچنین این غزل شورانگیز تالّو توحید را فوق العاده عاشقانه نشان می دهد:

زهی ذاتین و اول نهاندان ماسوا پیدا   بحار صنّونه امواج پیدا، قعر ناپیدا

(فضولی، ۱۹۹۶، ص ۳۴)

زهی ذات نهان تو که تمام ماسوا از آن «نهان»، پیدا شده است/ جهان هستی
دریای متلاطم صنّع تو است و موجودات مثل امواجی بر کف این دریا پیدا است
اما قعر این دریا ناپیدا!

گفتنی است در سال های اخیر شروح متعددی بر غزل های ترکی فضولی در ایران و
آذربایجان به قلم فضلا و ادبای فضولی پژوه به نگارش در آمده که نشان دهنده رویکرد جدی
به آثار این شاعر عارف و اندیشمند بزرگ است؛ از جمله: شرح مرحوم استاد حاج علمدار،
شاعر و ادیب باکوئی در سه جلد، چاپ باکو و شرح استاد عسکر شاهی زاده اردبیلی با عنوان
مشق جنون، در سه جلد، چاپ باکو و اردبیل.

قصاید: قصاید ترکی فضولی هم در نوع خود بسیار فاخر، حکمی و شورانگیز است و
صلابت قصاید بی نظیر خاقانی شروانی را در خود منعکس می کند. قصاید در موضوعات
دینی، اجتماعی، مدح و منقبت چهارده معصوم علیهم السلام، مدح برخی حاکمان زمان او، وصف
طبیعت و... است. در میان آنها قصیده «سو» (آب) در بحر رمل مثنی محذوف (فاعلاتن
فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن) شاهکاری بی نظیر و تکرارناشدنی در عرصه ادبیات ترکی
است؛ چراکه فضولی کلمه «سو» (آب: منشأ حیات، مایه زندگی، نماد پاکی و زلالی)
و مفاهیم بدیع و مضامین بکر دینی، عرفانی و طبیعی متنوع از آب و مرتبط با آن را
دستمایه این قصیده ۳۲ بیتی فاخر قرار داده و آن را در نعت حضرت رسول صلی الله علیه و آله ساخته
است. تشبیهات، استعارات، ایهام ها و تصاویر این قصیده بسیار زیبا و مبتکرانه است، با
این مطلع:

ساچمای گوز اشکدن گؤنلومده کی اودلاره سو کیم بو دنلو دوتوشان اودلاره قیلماز چاره، سو

(شعر دوست، ۱۳۷۴، ص ۱۲۷)

ای دیده گریان، از اشک خود بر آتش دلم آب میفشان/ چراکه آب دیده
نمی تواند چنین آتشی را خاموش کند.

این قصیده غزا از سوی برخی دانشمندان و ادبا به زبان فارسی و ترکی شرح و تفسیر شده است.

۲. دیوان اشعار فارسی

دیوان فارسی فضولی برای اولین بار به دست بانوی دانشمند و محقق فقید «حسیبه مازی اوغلو» در ترکیه چاپ و منتشر شد که شامل غزلیات، قصاید، مثنوی‌ها، رباعیات و انواع دیگر شعر است.

مضامین اشعار فارسی فضولی هم مثل اشعار ترکی اش متنوع و رنگارنگ است: عاطفی، اجتماعی، اخلاقی، دینی، عرفانی، تاریخی و ...

مهر چهارده معصوم علیه السلام:

روشن است از سرخی روی شفق بر اهل حال
هر که مهر چارده معصوم دارد کامل است
اینکه او را هست در دل ذره‌ای از مهر حال
هست مهر چارده را هم از آن مهر این کمال

(فضولی، ۱۹۶۲، قصیده ۴۰، ص ۲۰۴)

سجده بر خاک نجف (در مدح امیرالمؤمنین علیه السلام):

سجده بر خاک نجف مرغوب اهل عالم است
نیست در عالم مقامی خوشتر از خاک نجف
چون نباشد سجده‌گه جایی که خاکش آدم است؟
شیر یزدان حیدر صفدر که با توفیق فضل
آری، آری آن مقام مقتدای عالم است
در حریم قدر معراج رسالت، محرم است...

(همان، ۱۹۶۲، قصیده ۲۷، ص ۱۴۲)

در آرزوی زیارت تربت امام رضا علیه السلام:

زهی دمامد به بوی زلفت، مذاق من خوش، دماغ من تر

مرا زمانی مباد بیرون، خیالت از دل هوایت از سر

امام بر حق، ولی مطلق، امین قرآن، گزین انسان

امیر مردان، شه خراسان، علی موسی، رضای جعفر

شها، فضولی ز روی رغبت، سر طواف در تو دارد

چنان که خواهد در این عزیمت، به سان مرغی بر آورد پر

(همان، ۱۹۶۲، قصیده ۳۷، ص ۱۹۴)

۳. قصاید عربی فضولی

از فضولی یازده قصیده کامل و یک قصیده ناتمام به زبان عربی مانده است که مجموعاً ۴۶۵ بیت می شود. هفت قصیده در مدح حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سه قصیده در نعت علی مرتضی علیه السلام است. قدیمی ترین نسخه اشعار عربی فضولی که در سال ۹۹۷ قمری، حدود ۲۵ سال بعد از وفات شاعر در یک مجموعه گردآوری و کتابت شده، در موزه آسیایی لنینگراد نگهداری می شود و ادیب دانشمند آذربایجانی، مرحوم حمید آراسلی، در سال ۱۹۵۸ در باکو برای اولین بار آن را چاپ و منتشر کرده است.

۴. سایر آثار فضولی

الف) کتاب مطلع الاعتقاد فی معرفة المبدأ و المعاد
فضولی این کتاب را در علم کلام و عقاید مکتب تشیع، به سبک متکلمان و حکیمان دینی و به زبان عربی در چهار رکن نوشته است: رکن اول در معرفت علم و علم معرفت شناسی (۴ باب)، رکن دوم در شناخت جهان و اوضاع و احوال آن (۵ باب)، رکن سوم در معرفت واجب الوجود (۹ باب)، رکن چهارم در معرفت نبوت عامه عموم انبیا و نبوت خاصه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و امامت و قیامت (۸ باب).

این کتاب همراه با قصاید عربی شاعر در بغداد منتشر شده است (محمد الفضولی البغدادی، ۱۹۹۳).

ب) منظومه اربعین حدیث

عبدالرحمن جامی چهل حدیث اخلاقی و عرفانی را از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به نظم فارسی ترجمه کرده بوده که فضولی همان چهل حدیث را به ترکی منظوم ترجمه کرده است. از این اثر حدیثی - ادبی چندین نسخه در کتابخانه‌های دنیا موجود است و در استانبول و باکو به دست محققان مختلف چاپ و منتشر شده است (شعر دوست، ۱۳۷۴، ص ۸۷).

شاعر الحسین عَلَيْهِ السَّلَام

با توجه به کثرت اشعار و آثار منظوم و منثور ملامحمد فضولی که در سه زبان به بیان معارف و مباحث و مصائب اهل بیت عصمت عَلَيْهِمُ السَّلَام به ویژه حضرت سیدالشهدا عَلَيْهِ السَّلَام و موضوع کربلا اختصاص یافته است، می‌توان او را به حق شاعر اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام خواند و «شاعر کربلا» و «شاعر الحسین» عَلَيْهِ السَّلَام نامید. او به زبان فارسی و ترکی اشعار و نثرهای عاشورایی زیادی دارد. در اینجا برای نمونه ابیاتی از اشعار ترکی و فارسی اش را در مرثیه امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام می‌خوانیم. ابتدا دو بند از ترکیب‌بند معروف عاشورایی فضولی:

بند ۱)

ماه محرم اولدی مسرت حرام دیر	ماتم بو گون شریعته بیر احترام دیر
تجدید ماتم شهدا نفع سیز دگول	غفلت سرای دهرده تنبیه عام دیر
غوغای کربلا خبرین سهل سانما کیم	نقص وفای دهره دلیل تمام دیر
هر درّ اشک کیم تو کیلور ذکر آل ایله	سیاره‌ی سپهر علو مقام دیر
هر مدّ آه کیم چکیلور اهل بیت ایچون	مفتاح باب روضه‌ی دارالسلام دیر
شاد اولماسین بو واقعه دن شاد اولان گوئل	بیر دم ملال و غصه دن آزاد اولان گوئل

بند ۴)

ای دردپرور الم کربلا حسین!
ای لاله‌ی حدیقه‌ی آل عبا، حسین
ای شمع بزم بارگه کبریا حسین
ای تشنه‌ی حرارت برق بلا حسین
یاد ائت «فضولی»، آل عبا حالین ائیله آه
کیم برق آهله یاقیلور خرمن گناه.

(دیوان ترکی فضولی، چاپ عثمانی، «مطبعه تصویر افکار» سنه ۱۲۸۶ قمری).

بند ۱)

- ماه محرم از راه رسید. دیگر شادمانی کردن حرام است / امروز سوگواری،
احترام به شریعت اسلام است

- تجدید یاد و خاطره شهدا، بیهوده نیست / یاد شهیدان در سرای غفلت آمیز دنیا،
هشدار است

- خیر واقعه کربلا را سهل مپندار / این نشان کاملی از نقص وفای دهر است
- هر دُرّ اشکی که به یاد آل محمد ﷺ نثار شود / موجب علُوّ مقام می گردد
- هر مدّ آهی که در غم اهل بیت ﷺ کشیده می شود / کلید در باب روضه
دارالسلام است

- الهی که هرگز شاد مباد آن دلی که در این واقعه شاد شد / شاد مباد آن دلی که
در این ماتم دمی از غصه آزاد شد.

بند ۴)

- حسین، ای پرورده آلام کربلا / مبتلای بلاهای کربلا
- آتش غم، دل پاره پاره‌ات را داغدار کرد / ای لاله باغ آل عبا، حسین
- وجودت را غم ظلمت سرای دهر شکست / ای شمع بزم بارگه کبریا، حسین
- ساقی دور فلک کاسه خون نصیب تو کرد / ای تشنه حرارت برق بلا حسین

- ای فضولی یاد کن از حال زار آل عبا و آه بکش / چرا که شعله آه، خرمن

گناهت را آتش می زند

قصیده کربلا (فارسی):

السلام ای ساکن محنت سرای کربلا	السلام ای مستمند و مبتلای کربلا
السلام ای رشک برده زنده های هر دیار	در جوار مرقدت بر مرده های کربلا
یا شهید کربلا، کردم به گرد طوف تو	رغبت سیر فضای غم فزای کربلا
یا شهید کربلا، از من عنایت کم مکن	چون تو شاه کربلایی، من گدای کربلا...
روزگاری شد که مأوای فضولی کربلاست	نیست او را میل مأوایی و رای کربلا...

(فضولی، ۱۹۶۲، قصیده ۳۹، ص ۲۰۴)

گنج کربلا:

طاعتی کان در حقیقت موجب قرب خداست	ای خوش آن مردم که بهر قوت نور بصر
ای خوش آن طالب که در هنگام حاجت خواستن	ای خوش آن زائر که او را در چنان حاجت گهی
کربلا گنجی است در ویرانه دیرین دهر	لیک آن گنجی که نقدش نقد شاه اولیاست...

(فضولی، ۱۹۶۲، قصیده ۳۶، ص ۱۹۱)

کتاب حدیقة السعداء، نخستین مقتل ترکی

چنان که اشاره کردیم، فضولی کتاب حدیقة السعداء را به نثر ترکی در موضوع مقتل و مصائب انبیا و اولیا نوشته است. این کتاب دارای یک مقدمه و ده باب و یک خاتمه، و اولین مقتل ترکی است که یک نویسنده و شاعر بزرگ تحریر کرده و آن را به آیات و احادیث، مزین، و به نکات بکر و مفید و اشعار ترکی و فارسی و عربی مرصع کرده است. ابواب کتاب از این قرار است:

باب اول: در بیان احوال انبیا؛

باب دوم: در بیان جفاهایی که حضرت رسول ﷺ از قریش متحمل شد؛

باب سوم: در بیان وفات حضرت رسول ﷺ؛

باب چهارم: در بیان مصائب و وفات حضرت فاطمه زهرا علیها السلام؛

باب پنجم: در بیان شهادت حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام؛

باب ششم: در احوال و مصائب حضرت امام حسن مجتبی علیه السلام؛

باب هفتم: در بیان عزیمت امام حسین علیه السلام از مدینه به مکه؛

باب هشتم: در بیان شهادت مسلم بن عقیل؛

باب نهم: در بیان عزیمت امام حسین علیه السلام از مکه به کربلا؛

باب دهم: در بیان شهادت امام حسین علیه السلام؛

خاتمه: در بیان رفتن اسرای اهل بیت علیهم السلام از کربلا به شام.

این کتاب یکی از مهم‌ترین آثار فضولی است که قدیم‌ترین نسخه خطی آن در موزه پاریس نگهداری می‌شود و مربوط به سال ۱۱۸۱ قمری، و دارای نقاشی‌های مینیاتور نفیس است. حدیقة السعداء اخیراً توسط آقایان حسن مجیدزاده و دکتر رسول اسماعیل‌زاده دوزال از سوی مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام به سال ۱۳۷۴ شمسی در قم چاپ شده است.

خاک کربلا

سخن را با کلام خود فضولی به پایان می‌برم که به اقامت خود در دیار کربلا و عاشورایی بودن شعرش به عنوان «خاک کربلا» افتخار می‌کند و این دو بیت را در دیباچه دیوان فارسی خود (ص ۱۵) آورده است:

چون خاک کربلاست فضولی مُقام من   نظم به هر کجا که رسد حرمتش رواست
زر نیست، سیم نیست، گهر نیست، لعل نیست   خاک است شعر بنده، ولی خاک کربلاست!

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمد محسن، الذریعة إلى تصانیف الشیعة.
۲. رضائی حمزه کندی، وحید (۱۳۹۰)، ترجمه دیوان عربی مولانا فضولی بغدادی، ارومیه، نشر بوتان.
۳. رضائی، داوود (۱۳۸۵)، ملمعات و ابیات عربی فضولی، تبریز، ناشر بابک رضائی.
۴. سعید عصر، محمد حسین (۱۳۹۵)، شرح دو زبانہ غزل‌های ترکی به زبان ترکی و فارسی، ارومیه.
۵. شاهی زاده اردبیلی، عسکر، شرح جنون، شرح غزل‌های ترکی فضولی.
۶. شعر دوست، علی اصغر (۱۳۷۴)، چشمه خورشید (پژوهشی در زندگی و آثار ملامحمد فضولی)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دبیرخانه کنگره بزرگداشت حکیم محمد فضولی.
۷. فردی، اصغر (۱۳۷۱)، کلیات ترکی شهریار، چاپ دوم، الهدی.
۸. فضولی بغدادی، محمد بن سلیمان (۱۲۸۶ق)، دیوان ترکی فضولی، چاپ عثمانی، مطبعه تصویر افکار.
۹. _____ (۱۳۷۴)، حدیقة السعداء، قم، مجمع جهانی اهل بیت (علیهم‌السلام).
۱۰. _____ (۱۳۹۰)، دیوان اشعار ترکی فضولی، به اهتمام و تنظیم بهرام اسدی، ارومیه، انتشارات یاز.
۱۱. _____ (۱۹۹۳)، مطلع الاعتقاد و القصاید العربیة، دراسة و مراجعة: عبداللطیف بندراوغلو، بغداد، دار الشؤون الثقافية.
۱۲. _____ (۱۹۹۶)، دیوان ترکی، چاپ حاج مایل، باکو.
۱۳. _____ (۱۹۶۲)، دیوان فارسی، تصحیح پروفیسور خانم حسیبه مازی اوغلو، آنکارا. (بعدها از روی همان چاپ بارها در تهران و تبریز چاپ و منتشر شده است).
۱۴. ماهر، علمدار (۲۰۱۲)، شرح غزل‌های ترکی فضولی، باکو.
۱۵. مشرف، مریم (۱۳۸۰)، زندگی و شعر محمد فضولی، تهران، انتشارات فرزانه.
۱۶. هیئت، جواد (۱۳۵۸)، آذربایجان ادبیات تاریخیه بیر باخیش (نگاهی به تاریخ ادبیات آذربایجان)، تهران، چاپ کاویان.